

Вікторія Лучкевич

ДО ПИТАННЯ КОМЕНОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ В УКРАЇНІ

Творча спадщина видатних вітчизняних й зарубіжних педагогів минулих століть завжди була предметом дослідження істориків педагогіки. Досліджуючи науково-педагогічний доробок відомих педагогів минулого, вчені сучасності намагаються, перш за все, визначити перспективи розвитку національної системи освіти й виховання та шляхи вдосконалення навчально-виховного процесу. Серед найбільш досліджуваних зарубіжних педагогів в Україні й світі була й залишається постать видатного чеського педагога Яна Амоса Коменського.

Аналіз наукової коменологічної літератури, що з'являлася впродовж ХХ століття, свідчить про значний інтерес вітчизняних дослідників до постаті авторитетного педагога. Цей інтерес є цілком виправданим. Адже кожне нове покоління науковців-коменіологів шукало в багатій різноплановій спадщині видатного педагога відповіді на актуальні потреби сучасної педагогічної науки. Проте, водночас, підходи та завдання на різних етапах до дослідження спадщини Я.А. Коменського істотно відрізнялися.

Не став виключенням також період проголошення незалежності України, коли українська коменіана поповнилася раніше невідомими та забороненими за радянських часів працями вітчизняних та зарубіжних дослідників. Серед останніх, в першу чергу, слід назвати Й. Вінтера, Й. Гендріха, С. Сірополка, С. Соучека, П. Феденка, Д. Чижевського. Звільнившись на початку 90-х років від ідеологічних нашарувань та політичної кон'юнктури, вітчизняні дослідники почали розглядати постать та творчість чеського педагога цілісно в поєднанні соціокультурних, особистісних та внутрішньонаукових зв'язків.

Тому метою нашої статті є виявлення основних тенденцій розвитку коменіани в сучасній вітчизняній історико-педагогічній науці на основі аналізу коменологічних досліджень українських науковців, що з'явилися в період незалежності України.

Період становлення демократичних інститутів в нашій державі дав поштовх вітчизняним науковцям до переосмислення філософського світогляду Я.А. Коменського, аналізу його релігійних та політичних поглядів. Проаналізувавши сучасні науково-педагогічні дослідження в галузі коменіани, слід визначити історико-культурологічний та філософсько-релігійний аспекти розвитку коменологічних студій в су-

часній вітчизняній історико-педагогічній думці, які майже не розглядалися радянськими коменіологами з ідеологічних причин. Переосмислюючи науково-педагогічну спадщину чеського педагога, сучасні науковці зміщують акценти у своїх дослідженнях з педагогічних поглядів Я.А. Коменського на аналіз релігійно-філософського підґрунтя його спадщини. Саме вплив філософсько-релігійного світогляду на педагогічну систему видатного педагога мало досліджувався у радянський період з огляду марксистсько-ленінської ідеології.

Досліджуючи релігійно-філософські та суспільно-політичні погляди Я.А. Коменського, вітчизняні науковці займаються дослідженням епохи, в якій він жив, і яка, без сумніву, вплинула на його діяльність і творчість та виявленням впливу поглядів представників філософії Нового часу на його світогляд. Дослідницької уваги також заслуговує і вивчення культурних традицій Чехії та суспільної ситуації чеської Реформації з її шкільними і виховними традиціями, що також значною мірою вплинули на погляди відомого педагога.

Характеризуючи добу Реформації та її вплив на шкільництво в XVI та на початку XVII століть, вітчизняний дослідник Б. Год у своїй праці «Виховання в епоху європейського Відродження» звертає особливу увагу на постать Я.А. Коменського та філософські основи його теорії виховання. На думку автора, в основу науково-педагогічної теорії чеського педагога лягли ренесансні ідеї, антична філософія, релігія, а також філософські погляди мислителів-реалістів: Ф. Бекона, Х.Л. Вівеса, Т. Кампанелли [1, 376]. Саме з філософії Бекона починається панівне тлумачення людини як частини природи з її духом, що являє собою своєрідний механізм, призначений відтворювати природу такою, якою вона є насправді. Як зазначає Б. Год, при розробці принципу природовідповідності, Я.А. Коменський часто використовував індуктивний метод Бекона. Саме цей метод дає змогу послідовно вивчити логічні процеси переходу від знання про одиничне до знання про загальне, встановити обґрунтованість гіпотез, що висуваються на основі відомого знання.

Приділяючи увагу моральному і релігійному вихованню у Я.А. Коменського, автор праці відзначає, що моральність у чеського педагога тісно пов'язана з християнською етикою, що

«наближує його до представників північного Ренесансу – Е. Роттердамського, Т. Мора та Х. Л. Вівеса» [1, 378]. Слід додати, що саме педагого-гуманісти наголошували на пріоритеті морального виховання, тоді як представники епохи Відродження акцентували увагу на культурі знань та освіти.

Філософські засади педагогічної системи Я.А. Коменського розкрито сучасними дослідницями З. Тюмасевою та Ю. Морозовою у статті «До Коменського – в XVII століття чи з Коменським – в XXI століття?». Аналізуючи філософські погляди чеського педагога, автори статті зупиняються на сенсуалізмі його дидактики. Вони підкреслюють значення виховання та духовного, фізичного, соціального розвитку особистості у педагогії Я.А. Коменського, що впливають на формування у неї системи чуттєвого відношення до оточуючого світу [11, 9]. Сформулювавши «золоте правило дидактики», він відстоював принцип сенсуалізму, згідно якого чуттєве сприйняття є первинною тому і базовою формою знань. Від живого споглядання та чуттєвого сприйняття навколишнього світу людина може перейти до розуміння абстрактних понять, а вже від нього – до практики.

Важливим питанням у дослідженні філософсько-релігійних основ педагогіки Я.А. Коменського є питання про вплив так званої «гуситської традиції» на його світогляд та прогресивних ідей діячів Реформації. Слід зауважити, що саме гуситський період посприяв розвитку чеської національної культури й освіти зокрема. Філософські погляди Я.А. Коменського відображали основні засади гуситизму, на яких базувалася діяльність чеських братств. Поклавши в основу своєї філософської концепції гуманізм, толерантність, повагу до знань та любов до правди, чеський педагог намагався удосконалити моральну та духовну природу особистості, об'єднати народи різних віросповідань під гаслом християнської любові, дати право кожному народові на самовизначення.

Саме Община чеських братів, останнім єпископом якої був Я.А. Коменський, сприяла культурно-просвітницькій діяльності протестантів на польсько-українському пограниччі. Заперечуючи станова нерівність, критикуючи основні засади католицької церкви та відстоюючи права національної мови, чеські брати здобули симпатії польського та українського населення. Провідними вимогами у вченні чеських братів стали ідеї раннього християнства, повернення до чистоти божественної істини та моральних законів [7, 94]. Згідно своїх принципів навчання та моральних устоїв, вони намагалися стояти осторонь державного і політичного життя своєї країни, зосереджуючи всю свою увагу на питаннях навчання і виховання.

Але після поразки під Білою горою (1620 р.) чеські землі опинилися в складі багатонаціональної імперії Габсбургів. Втративши свою незалежність, чехи продовжували протистояти асиміляції, наслідуючи свої національні традиції та відстоюючи рідну мову. Тому важливим атрибутом цього протистояння у чехів стала освіта. Чеські братства брали активну участь в освітньому процесі своєї країни, акцентуючи увагу на релігійному й патріотичному вихованні молоді. Тому і Я.А. Коменський, вірний син свого народу та продовжувач ідей гуситизму, поклав в основу своєї виховної концепції принципи радикального демократизму, що базується на усвідомленні своєї національної ідентичності та послідовного енциклопедизму та сприяє всебічному розвитку кожного громадянина держави [2, 53]. Таким чином, характерними рисами виховання у чеського педагога стає всебічний гармонійний розвиток людини, її волі та розуму в поєднанні з релігійним, моральним і трудовим вихованням.

Слід зауважити, що в епоху, коли жив чеський просвітитель, зароджується особлива філософська культура. Вона, перш за все, базувалася на духовних цінностях особистості, націлених на захист усього людства і кожної людини зокрема від кровопролитних воєн. Причиною, яка спровокувала появу та поширення миротворчих ідей у філософів-гуманістів Відродження та просвітників Нового часу, стали міждержавні конфлікти, що супроводжувалися розширенням масштабів воєнних дій та швидкий розвиток виробництва, культури і науки, який посилив віру народу в могутність людського розуму, його спрямованість на благо всього людства. Ця культура охоплювала майже всі сторони духового розвитку суспільства свого часу, проникаючи та проявляючись у різних галузях науки, мистецтва, літератури, музики, архітектури. У вужчому значенні ця миротворча культура постала як філософська і суспільно-політична думка, що шукала шляхи виключення воєн із своєї теорії. Питаннями «вічного миру», які лягли в основу його філософської концепції, займався і Я.А. Коменський.

Саме аналізу праць чеського педагога, в яких яскраво відображені його миротворчі ідеї, присвячено статтю Е.М. Іваненка та Л.І. Атасової «Ян Амос Коменський та ідея «вічного миру» в західноєвропейській філософії Нового часу». Антивоєнні погляди чеського гуманіста яскраво представлені в таких працях, як «Лабіринт світла і рай серця», «Ангел миру», «Загальна порада про виправлення людських справ». Шукаючи шляхи порятунку людства від воєн, Я.А. Коменський розвиває ідею про виховання розуму на засадах християнської моралі. Як зазначають автори статті, чеський педагог звертається до народу та протестантських общин як до

суспільної сили, що стане носіями миротворчих ідей [3, 59]. Саме у «Лабіринті світла і раю серця» Я.А. Коменський шукає вихід з моральної кризи, в якій опинилася Європа, звертаючи увагу на протестантські общини з їхніми ідеями повернення до раннього християнства та сталими заходами моральності. Водночас, не позбавлений реалізму, чеський педагог також пов'язує ліквідацію воєн зі зміною умов життя людей, в тому числі й матеріальних.

Шляхи виходу з кризових ситуацій широко висвітлено в «Передвіснику загальної мудрості» Я.А. Коменського. Визначаючи загальні аксіоми та вихідні істини, що базуються на моральних засадах Святого Писання, він пропонує встановити єдиний правильний спосіб міркувань, що не допускає розходження в думках, а значить і розбрату між людьми. Проводячи паралелі між поглядами Я.А. Коменського та Е. Канта щодо філософії миру, автори доходять висновку, що вони обоє «намагалися побудувати мораль, поклавши в її основу вічні і незмінні орієнтири», а обов'язком кожної людини відомі філософи вважали виконання морального закону незалежно від практичної вигоди [3, 62]. Але Я.А. Коменський доволі часто пов'язував пошуки «вічного миру» з внутрішніми чинниками – природою людських відносин і моралі та зовнішніми – зверненням до правителів усіх країн Європи виступити на захист миру. Аналізуючи мирні проекти чеського педагога, слід звернути увагу на суспільний стан та громадську позицію автора, особливості політичної ситуації в країні, вплив філософських напрямків на його світогляд. Саме сукупність всіх цих факторів дасть можливість достойно оцінити не тільки миротворчі ідеї, але й всю філософську спадщину Я.А. Коменського.

Відзначимо, що Ян Амос Коменський – людина XVII століття, епохи Відродження і Реформації, в якій кожна освічена людина займалася різними видами діяльності. Так і чеський педагог був водночас публіцистом, політиком, філософом, просвітителем, релігіознавцем і педагогом. Університетська освіта у Західній Європі від зародження і до сьогодення тісно пов'язана з філософським знанням, а філософія доволі часто переплітається з проблемами навчання і виховання. Саме тому багато класичних філософів були одночасно філософами та педагогами. Саме в студентські роки, навчаючись в Гернборнському університеті, Я.А. Коменський сформулював основні принципи своєї діяльності. Він прагнув охопити всі нові знання та відкриття в одне ціле, підпорядкувати їх одній системі, а в кінцевій меті прийти до загальної гармонії, усунувши протиріччя між науковим пізнанням та істиною, що закладена у Святому Писанні.

Саме аналізу філософських основ педагогічної системи Я.А. Коменського, яку він почав розробляти ще в студентські роки, присвячена стаття А. Левіна «Педагогіка Яна Амоса Коменського». Автор статті аналізує вплив ідей античних філософів та представників філософії Нового часу на погляди чеського педагога. Як зауважує автор, Я.А. Коменський підтримує традицію античного відношення до людини, в якій людина використовує всі дані Богом якості для досягнення гармонії з навколишнім світом [6, 16]. Крім цього, на його погляди впливав також розвиток науки і філософії даного періоду, що характеризувався розвитком механістичних уявлень. Згідно цієї теорії, Я.А. Коменський вбачав мету школи у навчанні теорії, практичної діяльності та у використанні всіх корисних речей. Будуючи свою теорію пізнання, чеський педагог визначав три ступені мудрості: теорія, практика і застосування знань. Його філософія пропонує розроблену методику наукового пізнання світу, раціональну систему переходу від теоретичних основ педагогіки до практичної діяльності і навпаки. Але слід зауважити, що Я.А. Коменський, як віруюча людина, обмежує своє пізнання релігійними і моральними межами. Відзначимо, що джерелом для пізнання у чеського педагога є розум, чуттєве сприйняття та Святе Писання, які доповнюють один одного. Він не роз'єднує філософію та богослов'я, оскільки вони утворюють єдність – у Святому Писанні можна знайти ключ до багатьох загадок природи, тому філософія, в його розумінні, повинна бути християнською.

Отже, в епоху Я.А. Коменського, коли панувала реалістична філософія зі своїми основними принципами щодо вивчення природи та наслідуванням її законів, природа для чеського педагога стає вищою інстанцією, оскільки Бог повністю в ній розчиняється. Зазнавши впливу натурфілософії Ф. Бекона, Я.А. Коменський формулює принцип природовідповідності, що повністю базується на наслідуванні природи і запозиченні у неї методів навчання. Але потрібно також пам'ятати, що природа для чеського педагога це ніщо інше, як Божа благодать, якій приречено все творити з певною метою і ціллю. Ось чому філософія Я.А. Коменського постає як поєднання християнського теїзму, наближеного до неоплатонізму, містицизму та теологічної натурфілософії.

Аналіз сучасних досліджень з проблем коменології вказав на спроби вітчизняних науковців розглядати постать чеського гуманіста не тільки як педагога і філософа, але й як громадського і політичного діяча. Вивчаючи його політичну та релігійну діяльність, українські коменіологи намагаються знайти безпосередні зв'язки Я.А. Коменського з Україною, виявити його від-

ношення до шкільної справи та суспільно-політичної ситуації України. Проблема переосмислення спадщини Я.А. Коменського в Україні згідно історико-культурологічного аспекту полягає в перегляді деяких раніше замовчуваних сторінок історії України. Зокрема це стосується переоцінки значення національно-визвольної боротьби українського народу XVII століття та визначення її впливу на розвиток вітчизняної педагогічної думки і шкільництва тієї доби.

Кілька фактів з життя та діяльності Я.А. Коменського, його зв'язків з українцями знаходимо в статті Б.Н. Мітюрова «Слов'янські витоки педагогіки Я.А. Коменського». Б.Н. Мітюров звертає увагу на факт зустрічі чеського педагога з белзьким градоначальником графом Рафалом Ліщинським, який був відомим представником протестантського руху в Малопольщі [8, 110]. Автор статті також зауважує, що Я.А. Коменського ще за життя добре знали на українсько-білоруських землях. Свідченням цього є, наприклад, лист члена Брестського суду Петра Кохлевського міській раді Ельблінгу, в якому він просив допомогти влаштувати молодих людей, відправлених ним, в школу заслуженого пана Коменського [8, 110]. Слід додати, що в зазначений період у чеського педагога навчалися також сини князів Радзивілів. Ці литовські магнати відіграли значну роль у поширенні педагогічних ідей чеського педагога на українських землях, що входили до складу Речі Посполитої та сприяли становленню відносин між Я.А. Коменським та українськими діячами.

Дослідженням організації роботи братських шкіл, їхніх методів, змісту і принципів навчання та виховання, порівнюючи їхні основні положення з педагогічною системою Я.А. Коменського займався Ю. Чернов у статті «Братські школи України XVI-XVII століття як унікальне явище народної творчості в системі організації педагогічного процесу». Досліджуючи організацію та зміст педагогічного процесу в братських школах, автор статті зауважує, що використання принципу послідовного та систематичного навчання вчителями братських шкіл України у навчанні є співзвучним основним положенням педагогічної системи Я.А. Коменського. Він зауважує, що статuti братських шкіл України були сформульовані раніше, ніж була опублікована «Велика дидактика» чеського педагога. Тому Ю. Чернов доходить висновку, що відомий педагог широко використовував педагогічний досвід братських шкіл, що висвітлено у його працях «Велика дидактика» та «Закони добре організованої школи» [13, 44].

Питанню науково-педагогічної спадщини Я.А. Коменського та її впливу на Україну присвячено статтю доктора педагогічних наук

В.П. Кеміня «Педагогічна спадщина Я.А. Коменського в Україні: історіографічний аспект». Автор статті відзначає три сфери впливу чеського педагога на Україну: релігійний, педагогічний і політичний [5, 62]. Релігійний вплив визначається, перш за все, впливом ідей Реформації, що поширилися українськими землями ще на початку XVII століття. У своїй розвідці В.П. Кемінь приділяє значну увагу територіальному та релігійному поділу закарпатських земель та їхньому значенню у поширенні педагогічних та філософських ідей чеського педагога. Неоднорідність релігійного поділу історичного Закарпаття полягає в його територіальному поділі. Цими землями володіли і семигородські князі, прихильники протестантизму, і австрійські імператори, представники католицизму, тоді як місцеве населення було переважно православним. Окрім цього, педагогічна і політична діяльність Я.А. Коменського була тісно пов'язана з Закарпаттям. Перебуваючи у Шарош Патаку, він бере активну участь у дипломатичній переписці князя Ракоці з козацькою старшиною та Швецією, цікавиться політичним життям України.

Досліджуючи спадщину відомого педагога на сучасному етапі, слід визначити кілька розвідок доктора філологічних наук Романа Мниха, що стосуються діяльності та творчості чеського педагога. Узагальнюючи коменологічні дослідження в Україні, Р. Мних у статті «Рецепція Яна Амоса Коменського в Україні: підсумки та перспективи дослідження» зупиняється на аналізі основних робіт українських коменіологів другої половини XX століття (Б. Мітюрова, Я. Ісаевича, П. Феденка, В. Шевчука). Досліджуючи дані праці він визначає чотири хронологічні етапи рецепції творчості Я.А. Коменського в Україні [9, 26]. Перший етап – це знайомство з текстами чеського педагога та його вченням ще за життя самого Я.А. Коменського у XVII столітті. Слід відзначити, що цей етап дослідження спадщини відомого педагога є малодосліджений і потребує детальних архівних пошуків. Другий – знайомство українських педагогів та культурних діячів XVIII століття з латиномовними текстами Я.А. Коменського. Третім недослідженим аспектом української коменіани Р. Мних вважає рецепцію педагогічної спадщини відомого педагога в Україні в XIX столітті, коли знайомство з творами Я.А. Коменського могло проходити через посередництво російської мови на Східній Україні та через німецьку і польську мови на Західній Україні. До останнього етапу рецепції спадщини Я.А. Коменського в Україні він відносить видання коментованих перекладів основних творів чеського педагога, без чого неможливе справжнє наукове дослідження. Слід зауважити, що особливої уваги заслуговує галицька коменіана, оскі-

льки ім'я чеського педагога часто згадується у творах Івана Франка, дослідженнях галицьких науковців: Й. Левицького, О. Партицького, Л. Трубацького, Р. Заклінського. Їхні праці залишаються маловідомими для сучасних дослідників спадщини Я.А. Коменського.

В іншій розвідці «Три рецепції Яна Амоса Коменського» Р. Мних торкається проблем рецепції творчості чеського педагога в Польщі, Україні та Росії. Він звертає увагу на наявність у бібліотеці Києво-Могилянської академії ще у XVII столітті та у власній бібліотеці Ф. Прокоповича творів Я.А. Коменського [14, 133]. Крім того автор статті акцентує увагу на політичних планах чеського педагога, згідно яких до 1655 року він не хотів війни українського козацтва з Польщею, що дала притулок чеським братам. Але посилення католицької реакції та тоталітарної політики Габсбургів змінили думку Я.А. Коменського, який допомагав трансільванському князю Ракоці налагодити контакти з українським козаками та Швецією.

Релігійний аспект рецепції творчості чеського педагога, на думку Р. Мниха, не характерний для України XVII-XVIII століть, оскільки переважна більшість українців були або православними, або греко-католиками, що підтримувалися, з одного боку, московською державою, а з іншого – Польщею. Протестантські ж общини не мали значного впливу на релігійне життя українського населення [14, 139]. Ще одним аспектом української рецепції, спадщини Я.А. Коменського, який визначає автор статті, є міжвоєнний еміграційний період. Саме постать відомого педагога для українських емігрантів стає символом сили духу, взірцем для подолання всіх перешкод у боротьбі за незалежність Вітчизни.

Ім'я Я.А. Коменського доволі часто згадується вітчизняними науковцями також і в дослідженнях, пов'язаних з історією Києво-Могилянської академії, поширенням ідей Відродження та Реформації в Україні, питаннями, що стосуються культурних відносин між Україною та Західною Європою. Поміж них можна визначити «Історію Києво-Могилянської академії» З.І. Хижняк, в якій, розглядаючи питання становлення філософської думки в Академії, вона дає загальну характеристику курсу філософії та науково-філософської спадщини Києво-Могилянської академії. На думку автора, представники Академії були знайомі з творами Я.А. Коменського ще за його життя [12, 83]. Високий рівень історичних і богословських знань, мовна підготовка дозволили викладачам Києво-Могилянської академії осмислити філософський доробок від античності до гуманізму, яскравим представником якого був Я.А. Коменський.

Висвітлюючи релігійну й політичну бо-

ротьбу українського народу в першій половині XVII століття, український історик Д.С. Наливайко у своїй праці «Очима Заходу» не оминає також увагою постать чеського педагога. Він зазначає, що Я.А. Коменський цікавився визвольною боротьбою українського народу та сприяв встановленню дипломатичних зв'язків між Б. Хмельницьким та представниками антикатолицької коаліції [10, 227]. Посилення католицької реакції та заборона вільного віросповідання в Чехії привернули увагу чеського педагога до України, а, зокрема, до козацьких повстань.

Коротка характеристика діяльності Я.А. Коменського, що пов'язана з Україною, висвітлена в «Історії релігії в Україні». Як зазначено в даній праці, чеський педагог неодноразово відвідував Україну [4, 18]. Мова йде про протестантські з'їзди у Влодаві та Торуні, на яких він був присутній, а також про його переїзд до Шарош Патоку. Саме шарошпатацький період діяльності Я.А. Коменського сприяв його зацікавленню Україною та зустрічам з українцями. У свою чергу, даний період діяльності видатного вченого сприяв поширенню його поглядів в Україні і вплинув на українську релігійну й педагогічну думку та навіть на політичне життя.

Отже, підсумовуючи все вищесказане, слід зауважити, що неупереджене дослідження науково-педагогічної та філософської-релігійної спадщини відомого мислителя XVII століття Яна Амоса Коменського, а також його політичної і суспільної діяльності почалося в роки становлення демократичних інститутів нашої держави. Після проголошення незалежності України, коло наукових інтересів вітчизняних дослідників стало значно ширшим за рахунок розширення предметного поля історико-педагогічної науки та намірами об'єктивно його дослідити. Але важливим завданням для сучасних вітчизняних коменіологів залишається дослідження та долучення до історико-педагогічного дискурсу нового, невідомого матеріалу, зокрема багатой діаспорної та емігрантської літератури. Вона залишається малодослідженою сторінкою вітчизняної коменіани, яка б значно доповнила джерелознавчу базу української коменологічної науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Год Б. Виховання в епоху європейського Відродження: середина XIV – початок XVII ст. – Полтава, АСМІ, 2004. – 333 с.
2. Грабовська Т., Дзюбишина Н. Педагогічний реформізм у Чехословаччині: витоки, еволюція, спадщина // Шлях освіти. – 1998. – № 2. – С. 53-55.
3. Івахненко Е.М., Атгасова Л.І. Ян Амос Коменський та ідея «вічного миру» в західно-європейській філософії Нового часу //

- Проблеми філософії. Випуск **90**: Культура, світогляд, гуманізм. – **1991**. – С. **57-63**.
4. Історія релігії в Україні: У **10** т. / А. Колодний та ін. (ред.) НАН України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди. Відділення релігієзнавства. – Т. **5** – К.: Укр-ий Центр духовної культури, **2002**. – **428** с.
  5. Кемінь В.П. Педагогічна спадщина Я.А. Коменського в Україні: історіографічний аспект // Ян Амос Коменський і сучасність: Матеріали міжнародного наукового семінару / Редактори: Р. Мних, В. Корнгаазе. – Дрогобич: Коло, **2005**. – С. **61-67**.
  6. Левин А. Педагогика Яна Амоса Коменського // Дайджест педагогічних ідей та технологія «школа-парк». – **2003**. – № **1**. – С. **13-22**.
  7. Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. – Львів: Просвіта, **1995**. – **350** с.
  8. Митюрлов Б.Н. Славянские истоки педагогики Я.А. Коменского // Педагогика. – **1995**. – № **1**. – С. **109-113**.
  9. Мних Р. Рецепція Яна Амоса Коменського в Україні: підсумки та перспективи дослідження // Ян Амос Коменський і сучасність: Матеріали міжнародного наукового семінару / Редактори: Р. Мних, В. Корнгаазе. – Дрогобич: Коло, **2005**. – С. **25-34**.
  10. Наливайко Д.С. Очима Заходу: рецепція України в Західній Європі **XI-XVIII** ст. – К.: Основи, **1998**. – **578** с.
  11. Тюмасева З., Морозова Ю. До Коменського – в **XVII** століття чи з Коменським – в **XXI** століття? // Дайджест педагогічних ідей та технологія «школа-парк». – **2003**. – № **1**. – С. **6-10**.
  12. Хижняк З.І. Ректори Києво-Могилянської академії **1615-1817** рр. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», **2002**. – **190** с.
  13. Чернов Ю. Братські школи України **XVI-XVII** століття як унікальне явище народної творчості в системі організації педагогічного процесу // Шлях освіти. – **2001**. – № **1**. – С. **40-44**.
  14. Mních R. Trzy recepcje Jana Amosa Komeńskiego / Jan Amos Komeński a kultura epoki baroku. Praca zbiorowa pod redakcją naukową Barbary Sitarскеj, Romana Mnicha. Tom 1. – Siedlce, **2007**. – S. **133-142**.